https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-10
УДК 930.2:394 Чикаленки

І. М. СТАРОВОЙТЕНКО, канд. іст. наук,
старша наукова співробітниця відділу джерелознавства новітньої історії України
e-mail: starovoitenko@ukr.net; ORSID: https://orcid.org/0009-0008-9649-3626
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна

РОДИННЕ ЛИСТУВАННЯ ВІДОМИХ УКРАЇНЦІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРОСОПОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЕПІСТОЛЯРНИХ КОМУНІКАЦІЙ ЧИКАЛЕНКІВ)

Мета дослідження. Презентувати масиви родинного листування Чикаленків, сформовані в еміграції (1920–1960-ті роки), як основного джерела для дослідження просопографічних сюжетів про певні життєві періоди відомих українців, обставини їхнього проживання на чужині, форми самореалізації, комунікативний простір, міжособистісні взаємини.

Методологія дослідження. Базується на принципах історизму, об'єктивності і достовірності історичних джерел, використання методів контент-аналізу і синтезу, порівняльно-історичного і узагальнень (біографічних, просопографічних).

Наукова новизна, У статті вперше використані великі масиви історичних джерел (приватне листування) з метою виявлення у них просопографічної інформації про представників відомої української родини, проведена їх систематизація за хронологічним принципом, визначені основні групи епістолярію і його інформаційний потенціал для реалізації поставленої мети даного дослідження. Відзначена унікальність приватного листування як історичного джерела для відтворення родинної історії: її представників, важливих подій, взаємин між рідними людьми, тощо.

Висновки. Завдяки формуванню і збереженню родиною Чикаленків різновекторних масивів приватного листування, ми маємо ґрунтовну джерельну базу для реконструкції просопографічного портрету знатної української родини у період її розділення на дві частини у 1920-ті роки. У зв'язку із більшовицькою окупацією України, частина родини Чикаленків емігрувала з батьківщини і залишилася на постійне проживання в країнах Європи, а потім – США, друга її частина продовжувала жити в радянській Україні і згодом два її представники стали жертвами більшовицького терору. Завдяки листуванню, нам вдалося встановити місця проживання усіх членів родини Чикаленків, роки і обставини відновлення епістолярних комунікацій між рідними людьми, характер взаємин між ними. Інформація епістолярію широко відображає форми самореалізації Чикаленків в еміграції, їхні основні заняття, фізичні і моральні стани, їхні впливи на основну діяльність. Інформаційний потенціал листування відтворює історію втрачених маєтностей Чикаленків: зразкового родинного маєтку на Херсонщині і придбаного (на Полтавщині), засвідчує безповоротні втрати Чикаленками під більшовицькою окупацією України бібліотечних, архівних та наукових зібрань. Листування стало і джерелом інформації про поповнення родини у 1920-ті роки, про трагічні долі окремих Чикаленків, від великої родини яких до сьогодення залишилося лише кілька нащадків.

Ключові слова. *Просопографічне дослідження, родина, родинне листування, епістолярні зв'язки, епістолярні джерела, Чикаленки.*

©І. М. Старовойтенко, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Старовойтенко І. М. Родинне листування відомих українців як джерело просопографічної інформації (на прикладі епістолярних комунікацій Чикаленків). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2025. Вип. 41* С. 113-127. https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-10

In cites: Starovoitenko I. M. (2025). Family correspondence of famous Ukrainians as a source of prosopographic information (on the example of epistolary communications of the Chykalenkos). *V. N. Karazin Kharkiv National* University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences. Issue. 41, (113-127), https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-10 (in Ukrainian).

Досвід опрацювання джерел особового походження зі спадщини відомих українців, дав нам підстави визнати їх одними із провідних у галузі просопографічних досліджень. Цей відносно молодий напрям історичної науки спрямований на вивчення особистісного фактору в історії: приватного життя, обставин, умов, людських якостей відомих постатей минулого, їхнього особистого простору, родинних і приятельських оточень, комунікацій, уподобань, звичок, мотивацій основної життєвої справи (творчості, діяльності у певній сфері) тощо. Просопографічне дослідження має на меті повернення в історію «живих» постатей минулого, відображення їх у реаліях конкретної доби, її моральних цінностей, суспільної атмосфери. В одній із теоретичних праць нами була сформульована така дефініція: просопографія – це тип дослідження відомої особистості, або групи осіб, об'єднаних спільними інтересами, видами діяльності, родинними зв'язками; відтворення соціально-психологічного портрету конкретної людини, або групи людей, їх особистих якостей у контексті взаємозв'язків, традицій, подій, які вони переживали, і моральних цінностей, якими керувалися у своїх намірах і основній діяльності, яка й принесла їм публічність та історичне визнання [14; 18]. Тобто, просопографія – це галузь дослідження, покликана «оживити» відому особистість в історії, відобразити її внутрішній зміст, моральні стани і пріоритети у різні життєві періоди. Якщо біографія відомої постаті, це її життєпис, наповнений фактами, то просопографія – поглиблене дослідження, яке доповнює біографію унікальними даними, пояснює як певні періоди життя, так і конкретні факти життєпису. Отже, просопографія – це історична інформація про приватне життя відомої особистості. А його деталі завжди були об'єктом посиленого інтересу як для дослідників особистого фактору в історії, так і для кола осіб, зацікавлених історичним минулим і його відомими представниками.

Основним завданням просопографії є деталізований опис особистості, бо сам термін у перекладі з грецької «προσωπου» означає обличчя, особа, персона, а «προσωπογραφικο» – опис конкретної особи, або дисципліну про правила опису особистості. За Оксфордським словником: просопографічне дослідження особи складається з двох частин: 1) її опису (зовнішнього, особистих характеристик) та 2) реконструкції внутрішнього світу. «Вебстерський словник» трактує термін двояко: 1) це − опис зовнішності та характеру особи, дослідження її діяльності у сукупності впливів, контактів, взаємозв’язків, рефлексій і 2) це − колективна біографія певної групи осіб, яку об’єднує щось спільне (родові зв’язки, походження, сфера діяльності, інтереси, тощо) [3].

Просопографічне дослідження, на нашу думку, включає такі основні тематичні вектори: 1) відтворення початкових шляхів формування особистості у родинному й різних соціальних середовищах (навчальних закладах, певних організаціях (громадських, партійних, наукових), знаменних подій, зустрічей, впливів, які ставали визначальними у виборі сфер діяльності, місць проживання або у формуванні світоглядних засад відомої постаті; 2) приватне життя особи, її родинне оточення, взаємини з рідними (батьками, братами й сестрами, дітьми), їхні проєкції на основну сферу діяльності, внутрішній світ і настрій. Для самореалізації відомої особистості родина могла стати як духовним джерелом творчості і натхнення, так і певним моральним випробуванням, яке накладалося на її настрій, творчі стани і плани. Часто для відомих людей родина ставала основною опорою, партнером у спільних справах, ідейним однодумцем; за

таких умов формувалися найкращі умови для самореалізації особистості. Враховуючи важливість цього фактору, вважаємо дослідження родинних взаємин одним із провідних напрямів просопографічного дослідження; 3) приятельські комунікації особистості, які є ознаками її соціалізації. Вони відображають ступінь її відкритості для зовнішнього світу, потребу у спілкуванні з певним колом осіб. За кількістю встановлених приятельських зв'язків можна визначити психологічно-соціальний тип особистості: відкритий, або закритий, відстежити, в які життєві періоди з'являлась потреба в активній комунікації, і що було її конкретною основою (спільні ідейні позиції, справи, задуми, проєкти). За історичними джерелами можна відстежити основні приятельські комунікації відомої особи, їхні початки, розвиток, тривалість, підвалини, на яких вони трималися, переживали певні події, випробування, але залишались стабільними; 4) особливості вдачі і темпераменту особистості, їх вплив на основну сферу діяльності, комунікації, поведінку в різноманітних життєвих ситуаціях; переживання особистістю важливих життєвих подій, нестандартних ситуацій, їх проєкції на поведінку, життєві обставини, сферу самореалізації; 5) психологічні й фізичні стани людини у різні життєві періоди, злети і невдачі в основній діяльності; рефлексії на важливі процеси, події, вчинки сучасників; 6) зовнішній вигляд особистості, її звички, манери, уподобання щодо одягу, харчування, дозвілля.

На нашу думку, запропонована схема просопографічного опису відомої особистості розкриє її основні грані, трансформує формалізовані біографічні факти у реалії звичного людського життя, із перебігом у ньому як важливих, так і щоденних подій, відображенням непростих конструкцій людських взаємин, внутрішніх переживань. У сукупності вони формують образ не просто відомої особистості, яка зайняла певне місце в історії, а людини, яка жила у свій час, творила історичні справи, але мала й приватне життя, яке накладалося на основну сферу її діяльності, і про ці невідомі фактори, які часто ставали провідними, також повинна знати історія.

Джерелами для просопографічних досліджень є переважно документи особового походження: авторські мемуари (щоденники, спогади), епістолярна спадщина, творчі, наукові, публіцистичні праці. Зазвичай, вони охоплюють значні хронологічні відрізки життя відомих людей, відображають їх внутрішній стан і світ у динаміці, у зрізі впливів певних подій і факторів на життєві обставини. Як правило, автори мемуарів, або епістолярію (родинного, приятельського) були відвертими, ділились у листах тим, що їх першочергово хвилювало, викликало переживання, комфорт або дискомфорт, формувало як епізодичний настрій, так і цілісний психологічний стан.

У даному дослідженні ставимо завдання презентувати інформаційний потенціал родинного епістолярію для реконструкції просопографічного портрету знатної української родини другої половини XIX–першої третини XX ст. Чикаленків. Сюжети різновекторних епістолярних джерел, які десятиліттями формувалися в колі рідних людей, використані нами як джерело для відтворення окремих просопографічних описів особистостей із обраного нами родинного кола. Ці непересічні люди зайняли помітне місце в українській історії: у процесах національного руху к. XIX – поч. XX ст., громадсько-культурному житті України, заснуванні і формуванні української національної журналістики, створенні української публіцистичної й наукової спадщини, українському державотворенні 1917–1923 рр., дипломатії 1920–1930-х років, національному жіночому русі і в цілому – у найважливішому: збереженні української ідентичності в умовах імперської окупації Наддніпрянщини.

Першим і найвідомішим представником родини став Євген Чикаленко (1861–1929) – видавець першої щоденної української газети Наддніпрянщини (1906–1914), меценат важливих національних заходів, співорганізатор перших національних політичних партій і громадських організацій, автор мемуарної спадщини у складі восьми книг і публіцистичних праць, які друкував з 1890-х до 1927 року у періодичних виданнях Наддніпрянщини, Галичини та української еміграції, зразковий український землевласник, популяризатор агрономічних знань у серії «Розмов про сільське хазяйство». Ім'я Є. Чикаленка повернулося в українську історію лише з відродженням української державності. У 1990-ті–2010-ті роки видана його

унікальна мемуарна спадщина у складі «Спогадів (1861–1907) і «Щоденників» за 1907–1929 роки [19–26], масиви взаємного листування з відомими учасниками національного руху – П. Стебницьким [5], М. Грушевським [13], В. Винниченком [4], С. Єфремовим [6], А. Ніковським [7]. Побачили світ і листи Є. Чикаленка до інших відомих українців, яких єднала спільна праця на ниві українського національно-культурного життя: до Д. Мордовця [2], М. Аркаса [16], Д. Яворницького [1], М. Коцюбинського [9], В. Липинського [15] та багатьох інших [10, 11]. Зазначені масиви унікального епістолярію є складовою частиною необхідної джерельної бази для проведення просопографічного дослідження, бо у листах – багато особистої інформації, маловідомих деталей, які додають до просопографічного портрету відомої особистості нові яскраві відтінки, роблять його виразним, а малозрозуміле раніше – цілком зрозумілим.

Вихід у широкий читацький світ спадщини Є. Чикаленка, поява імені цього колоритного українця на топографічних картах українських міст (Києва, Львова, Вінниці, Черкас) сформували у сучасного покоління українців інтерес до його особистості і життєвої позиції. Є. Чикаленко викликає повагу своєю багатолітньою послідовною подвижницькою працею, вірою у самостійне державне життя України. Прихильники Є. Чикаленка намагаються заглибитись у мотивацію його життєвого вибору, зрозуміти його унікальність в нашій історії. Бо хіба українське минуле знає багато заможних українців, здатних любити Україну не лише «до глибини душі, а й до глибини власної кишені», дивитись на власні статки як на «громадську функцію», вкладати десятки тисяч рублів у складну справу формування української нації, існування й майбутнє якої стало сенсом усієї громадської праці Є. Чикаленка. Особистість Є. Чикаленка привернула до себе увагу дослідників різних галузей. Їх зацікавило його приватне життя, походження, місця проживання, родинні зв'язки, особистісні якості, духовні джерела глибокої національної ідентичності, яку Є. Чикаленко зумів зберегти і примножити, попри своє походження із Херсонщини (нинішньої – Одещини), навчання у русифікованих навчальних закладах, образливе ставлення до його рідної мови ще у дитячому шкільному товаристві.

Родина Є. Чикаленка подарувала Україні ще кількох відомих представників, яких ми долучаємо до просопографічного родинного дослідження. Це – старший син Є. Чикаленка – Лев (Левко) Чикаленко (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, вчений-археолог, учасник археологічних і антропологічних експедицій під керівництвом Ф. Вовка, автор наукових і публіцистичних праць, учасник українського державотворення, член Центральної і Малої рад доби Української Центральної Ради, активний представник українського соціал-демократичного руху, співробітник українських періодичних видань в еміграції, газети «Українська трибуна» (Варшава, 1921), тижневика «Тризуб» (1926), активний учасник українського еміграційного життя (1920–1950-х рр.) у Польщі, Чехії, Франції, США.

До кола відомих представників родини Чикаленків увійшла і старша дочка Ганна Чикаленко-Келлер (1884–1965), жінка з європейською освітою, яка досконало володіла багатьма іноземними мовами, і в 1918 р. була запрошена на дипломатичну службу УНР. Ганна стала відомою перекладачкою, публіцисткою, учасницею міжнародного жіночого руху, у 1920–1930-ті роки – делегаткою міжнародних жіночих конгресів.

До відомих представників родини увійшла і середня дочка Чикаленків Вікторія (1887-1964) та її чоловік О. Скоропис-Йолтуховський (1880–1946), український державник, представник гетьманського крила українського національного руху в еміграції, один із засновників і член кураторії Українського наукового інституту у Берліні, автор ґрунтовних наукових і публіцистичних праць. Вікторія Чикаленко стала дружиною відомого політика і прожила з ним у шлюбі до екстрадиції О. Скорописа-Йолтуховського радянською контррозвідкою до СРСР. Середня дочка Є. Чикаленка також мала європейську освіту, перекладала для українських видавництв як науково-популярні праці, так і праці європейських авторів. Родина мала єдиного сина Василя, який народився в еміграції на початку 1920-х років.

Із окупацією України більшовиками в 1919 р., родина Чикаленків розділилася: згадані діти (Левко, Ганна, Вікторія з чоловіком) і Є. Чикаленко емігрували в європейські країни, де

залишилися жити до останніх своїх днів і займатись науковою, письменницькою, перекладацькою, дипломатичною, громадською працею. Середній син Петро і менший Іван залишилися в радянській Україні. Обидва вже в кінці 1920-х років стали жертвами комуністичних репресій. Основною їх причиною стала належність до відомого українського роду і «буржуазний націоналізм», який традиційно інкримінувався усім відомим українцям на показових судових процесах. До більшовицької в'язниці спочатку потрапив Петрусь. Молодий чоловік не вийшов із неволі живим: у дорозі на заслання він підхопив інфекційну хворобу, від якої й помер у Курській пересильній більшовицькій в'язниці. У 1929 р. до в'язниці потрапив і син Іван, його було відправлено на заслання у віддалені регіони РРФСР, яке тривало кілька десятиліть.

Масиви родинного листування Чикаленків відклалися у зібраних особових архівах: Є. Чикаленка, Г. Чикаленко-Келлер і Л. Чикаленка. Усі вони формувалися переважно в еміграції в європейських країнах (Чехії, Польщі, Німеччині, Франції, Австрії, Швейцарії) та США у 1920–1960-ті роки. Представники родини по лінії Левка Чикаленка: його дружина Оксана Линтварьова-Чикаленко і дочка – Маріанна Чикаленко-Фуредді, передали родинні архіви на збереження в Українську вільну академію наук у США, де вони знаходяться донині, і чекають свого повернення в Україну, бо такою була воля їхніх власників.

Зазначені родинні архіви зосереджують різні види історичних джерел (рукописи публіцистичних, мемуарних і наукових праць, перекладів, масиви листування, офіційні документи, авторські примірники опублікованих праць тощо), які створювалися переважно в еміграції. Проте серед зібраних матеріалів вдалося виявити і кілька несподіваних знахідок, які мають давнішу хронологію і створювалися в Україні. Такими стали кілька листів до молодого Є. Чикаленка від його дядька Петра Івановича, які були написані ще в далекі 1870-ті роки. У нас є три версії щодо їх походження в еміграційному архіві Є. Чикаленка. Перша: вони зберігалися в архіві Г. Чикаленко-Келлер, який вона почала формувати з 1907 р., зі свого тудентського життя в Європі. Відомо, що батько Євген передавав Ганні матеріали свого українського архіву (рукописи праць, окремий епістолярій) для виконання дочкою їх машинописних копій. Допускаємо, що листи Петра Івановича потрапили в архів Ганни саме таким шляхом. Друга версія: вони могли потрапити до Є. Чикаленкав 1922 р. з радянської України, від синів Петра та Івана, разом із рукописами його «Спогадів», які вони тоді передавали батькові через відомого українського кооперативного діяча І. Філіповича. Третя версія: ці унікальні листи могли зберігатись і у давнього приятеля Є. Чикаленка – А. Вержбицького, який у 1917 р. жив у родинному маєтку Чикаленків. У 1931 р. з А. Вержбицьким зав'язалося листування Ганни і Левка Чикаленків. У ньому вони запропонували давньому батьковому приятелеві написати спогади про їхнє спільне навчання в Єлисаветградському земському реальному училищі у 1870-ті роки. А. Вержбицький відгукнувся на прохання: він написав спогади і переслав їх Чикаленкам в еміграцію. Його рукописи виявлені в архіві Г. Чикаленко-Келлер і вже введені до наукового обігу [8; 85–102]. Допускаємо, що з тим рукописом А. Вержбицький міг переслати дітям Є. Чикаленка і листи Петра Івановича, бо серед них виявлено і кілька листів Петра Івановича за 1870-ті роки і до самого А. Вержбицького.

Матеріали еміграційного архіву Є. Чикаленка до сьогодні вже частково досліджені і введені у науковий обіг. Зокрема, вони стали базовим джерелом для реконструкції «Щоденників» Є. Чикаленка за 1919–1929 роки. На відміну від архіву Євгена, архіви Ганни і Левка Чикаленків поки залишаються майже недослідженими і закритими для широкого читацького і дослідницького полів. А вони є колекціями унікальних джерел для різновекторних досліджень: історичних, біографічних, просопографічних, епістолологічних.

У даній статті зосередимось на родинному листуванні зазначених архівів, яке визнаємо унікальним просопографічним джерелом для дослідження історії відомої родини. Виявлене листування має широкі хронологічні межі: охоплює 1870-ті–1960-ті роки, тобто майже століття. Його відкривають згадані вище листи Петра Івановича Чикаленка [12], який після смерті в 1871 р. брата Харлампія (батька Євгена) став його опікуном. У колекції родинного листування Чикаленків їх вважаємо найранішими, за хронологією. За змістом у листах нічого

особливого, але в одному з листів важливим для родинної історії став сюжет про старшого брата Є. Чикаленка – Івана, який після травми у роки навчання в Єлисаветграді (в реальному земському училищі), захворів на невиліковну хворобу, «костоїд». Дядько у листі до Євгена підтверджував цю небезпечну хворобу Івана, писав про її тяжкий перебіг та догляд за хлопцем у Херсоні мами Олени Каєтаївни. Відзначимо, що батьки Є. Чикаленка жили окремо. Мати залишила чоловіка і поїхала до своїх батьків в Ананьїв. Усіх трьох дітей Харлампій залишив у родинному маєтку (с. Перешори (тоді – Ананьївського повіту, Херсонської губернії). Час від часу Івана, Євгена і Галю возили на побачення з мамою, але ті зустрічі не сформували теплих взаємин із матір'ю, без якої діти росли, за згадками Є. Чикаленка, «самопасом». Євген писав, що, на відміну від нього, у брата Івана склалися інші взаємини із мамою: відкриті, близькі, товариські. Цей же факт підтверджує й інформація у листі Петра Івановича, який писав, що Олена Каєтаївна знаходилась із хворим Іваном у Херсоні до останніх днів його земного життя. Із небагатьох листів Петра Івановича вимальовується тісна родинна прив'язаність дядька-холостяка до свого племінника. На Євгена чоловік покладав основні надії в успадкуванні і розвитку їхнього родинного маєтку, адже він залишився єдиним спадкоємцем після смерті брата Івана, а потім і сестри Галі.

Друга частина родинного листування – це комунікації Є. Чикаленказа 1909–1917 роки із його власними дітьми (дочкою Ганною, синами Левком і Петрусем). Ці сегменти родинного листування формувалися за часів проживання Є. Чикаленка на рідній землі і збереглися в архівах України [19]. Серед виявленого епістолярію – листи до батька від дочки Ганни із Женеви, Единбурга (там дочка здобувала університетську освіту), а в роки Першої світової війни – із Шадринська (південно-західного Зауралля), куди Ганна виїхала разом зі своїм чоловіком, німцем З. Келлером, висланим царською владою на заслання. Пізніше Ганна писала, що активно листувалася з батьком і в 1902–1906 рр., але на початку 1920-х років вона ще не знала місця знаходження того родинного епістолярію [24; с. 53-54]. Ганна висловлювала щодо нього такі версії: перша: вона залишила їх у другому їхньому родинному маєтку в Україні, у с. Кононівка (тоді – Полтавської губернії, Пирятинського повіту). Друга версія – про перебування тих листів у Штутгарті, у родичів її чоловіка, З. Келлера. На початку 1920-х років у тому архіві знаходилося 20 коробок із документами Ганни та її чоловіка: книги, рукописи. Їх З. Келлер мав перевезти до Берну, де проживала і працювала Ганна. Але розбирати цю частину архіву подружжя збиралося лише після сталої зупинки З. Келлера на певному місці (в Кілі або Лейпцигу).

Третя частина родинного листування охоплює кінець 1919 року і 1960-ті роки. Це частина джерел, найповніша за інтенсивністю епістолярних контактів, обсягом та кількістю просопографічного інформаційного ресурсу. Вона включає листування розділеної родини: 1) синів, що залишилися в Україні, з батьком, 2) сина Левка і дочок з батьком в еміграції, 3) Левка із сестрами в еміграції, 4) Ганни, Вікторії і Левка із мамою, Марією Вікторівною Чикаленко, яка також залишилася в Україні. Виявлені масиви багатолітнього листування дають можливість простежити основні життєві маршрути представників родини, місця їхнього проживання, заняття, основні події, фізичні і моральні стани, відновлення родинних комунікацій тощо.

У 1919–1960-ті роки листування стає єдиним засобом комунікації для родини Чикаленків, розділеної кордонами і відстанями. Родичі регулярно інформували одне одного про основні життєві події (одруження, народження дітей, переїзди, захист, або вихід наукових праць, участь у визначних подіях доби), про місця й обставини проживання, заняття, матеріальний, морально-психологічний і фізичний стани, вплив на них конкретних чинників. Така інформація є джерелом унікальних просопографічних даних як про усю родину, так і про кожного її представника, бо рідні люди писали одне одному щиро, відверто, не приховуючи поглядів на окремі вчинки родичів, з якими вони не погоджувались, або які засуджували.

Так, у перших листах дочок Ганни і Вікторії та сина Левка з еміграції до Є. Чикаленка автори писали про місця їхніх перших зупинок на чужині, про життєві обставини в нових умовах, часто описували і непрості маршрути виїздів за кордон. У листах – детальна

інформація про заняття, участь у громадсько-політичному житті еміграції, історичних заходах (як-от, у політичних організаціях, міжнародних і українських подіях), заснуванні конкретних періодичних видань і видавничих проєктів.

За листуванням можна відтворити і взаємини між представниками родини: батьками й дітьми, самими дітьми, які були різними, мали індивідуальні інтереси, темпераменти, вдачі, відповідальність за свої вчинки, ставлення до сімейних обов'язків, захоплення, і усе перераховане проєктувалося на взаєминах міжріднею. Проте найважливішим фактом, виявленим за листуванням, є те, що усі Чикаленки міцно тримали відновлені родинні зв'язки, переживали і підтримували одне одного, не залишали бідувати рідних ні на чужині, ні в Україні. Частина родини, яка виїхала і облаштувала своє життя, працевлаштувалась, постійно допомагала рідним в Україні (коштами, продуктовими посилками, які пересилалися до Києва через міжнародні благодійні організації).

Стає відомо, що першою епістолярну комунікацію з батьком Євгеном майже через рік після його виїзду з Києва 26 січня 1919 р., встановила дочка Вікторія [22; с. 129-130, 132-133]. До того моменту джерелом інформації про родину для Є. Чикаленка були звістки від спільних знайомих, які час від часу приїздили в Галичину[14] із Наддніпрянщини і привозили Є. Чикаленкові новини про його синів. В. Чикаленко дізналася про місце перебування батька від їхнього спільного знайомого С. Федака, від нього ж отримала і батькову адресу. Нею поділилася і з сестрою Ганною. На момент відновлення епістолярної комунікації з батьком, Вікторія володіла інформацією про братів Петруся й Левка. Бо у першому листі до батька вона повідомляла, що Петрусь у к. 1919 р. перебував в Австрії, Левко – в Києві: мешкав на Лук'янівці, у залишеній квартирі Дорошенків (Дмитра й Наталії) і працював викладачем у Київській гімназії. Відомості про Левка отримав від Д. Дорошенка О. Скоропис-Йолтуховський, а Д. Дорошенко – з листа своєї дружини, Н. Дорошенко. Зазначимо, що у родині й листуванні імена усіх дітей Чикаленків мали таке звучання: сина Лева завжди називали Левком, Петра – Петрусем, Івана – Івашком, Ганну – Галею, Вікторію – частіше звали Вітею.

З листів Вікторії Чикаленко до батька стає відомо, що вона із чоловіком з 1919 р. мешкала в Австрії. Подружжя виїхало туди у складі місії Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ), при якій працював О. Скоропис-Йолтуховський [22; с. 450-452, 511-513]. Але Скорописи у 1919 р. мали непевні матеріальні перспективи, через скорочення штатів УЧХ, і навіть виношували задум повернутись в Україну (через Румунію), у родинний маєток Перешори. Вони проєктували будівництво на батьківщині власного екологічного будинку із глини. Є. Чикаленко цю ідею дітей не підтримував, сподіваючись, що вона залишиться лише їхнім проєктом. З отриманням же О. Скоропис-Йолтуховським постійної посади, подружжя залишилося в Австрії. На початку еміграційного життя Вікторія активно перекладала на українську мову історичні праці: Л.-І. Карно («Історію французької революції»), уривки праці Ле Бона про французьку революцію, драматичні твори (А. Франса), казки із природознавства. Найактивніша перекладацька праця Вікторії припала на перший рік еміграції, бо вона зізнавалася Є. Чикаленкові, що стільки тоді списала паперів, що їх і на «віз не збереш».

У листі за 1920 р. Вікторія детально розповідала батькові обставини свого виїзду із Берестя [22; с. 511-513], зі вступом до міста польського війська. Подружжя там проживало у 1918 р., коли О. Скоропис-Йолтуховський отримав за гетьманської влади посаду губернського старости Холмщини. Вікторія інформувала, що вони добре облаштувалися у Бересті, придбали чимало красивих побутових речей, посуд, які їй привозив чоловік із Берліну. Але усі ті матеріальні надбання довелося залишити, бо Вікторії довелося негайно виїздити самостійно, після арешту поляками О. Скорописа-Йолтуховського. Вікторія писала, що перед раптовим виїздом вона встигла спакувати в чемодани лише важливі документи, більшість яких стосувалися Спілки визволення України. Жінка взяла із собою лише валізу із необхідними

[14]Після виїзду із Наддніпрянщини у січні 1919 р. Є. Чикаленко зупинився в Галичині; більшу частину часу прожив у Жабйому (нині – м. Верховина, Івано-Франківська область), Перемишлі і виїхав у Європу в квітні 1920 р.

речами, бо що могла взяти у свої жіночі руки? Вікторія інформувала і про частину цінних речей, які вона залишила в Києві (срібло, шубу із білки, шовкові кофтинки, єгипетський шарф, витканий сріблом, лисяче боа, каракулеву напівшубу). За листами відчувається, що матеріальні втрати не дуже засмучували Чикаленків, бо на тлі людських трагедій у ході російсько-української війни, вони набували зовсім іншого значення і цінності. Родина у листах більше переймалась збереженістю рукописів, фотографій, бібліотечних колекцій, які, на жаль, зазнали непоправних втрат у Києві, Перешорах, Кононівці.

Є. Чикаленка глибоко засмучувала і звістка про знищення цінних порід домашньої худоби (коней, корів, овець), які велися і відбиралися в його господарстві з к. XVIIIст., і цей відбір був його основною стратегією у розвитку тваринницької галузі. Колишнього власника зразкових господарств глибоко зачепили і звістки синів про знищення місцевими селянами на Полтавщині їхнього старовинного парку в Кононівці, про втрату мальованого портрету Є. Чикаленка, виконаного Ф. Красицьким на мішковині. Це унікальне мистецьке полотно знайшлося, воно було збережено родиною в Україні і дожило до сьогоднішніх днів, завдяки реставраційним заходам. Стає відомо, що великих втрат (рукописів, книг, спадкових родинних речей) Чикаленки зазнали в 1922 р., із насильницьким виселенням родини із Кононівки. До прикладу, сини Івашко й Петрусь розповідали, що після виїзду родини із села, у них не було можливості забрати усе майно із села до Києва. На збереження у знайомих хлопці залишили цінну бібліотеку, посуд, предмети родинного побуту. Чикаленки мали намір забрати усе це згодом у Київ.

У 1919 р. відновлюється листування Є. Чикаленка і з дочкою Ганною, яка мешкала у Берні і працювала секретаркою української дипломатичної місії у Швейцарії [22; с. 308-309, 319-322, 371, 380-383, 478-479, 510, 523-524, 531-532, 548-549, 568-569; 24; с. 44, 54, 74-75, 104-105, 127-128, 139-140, 186-188, 202-203, 214-216, 242-243, 256-257, 260, 279-280, 295-96; 25; с. 71-72, 53-54, 112-114, 121-122, 129-130, 134, 219; 26; с. 46-48, 58-59, 66-68, 143-144, 156-158, 248-249, 268-269, 289-290, 306-308, 316-317, 322, 342]. Становище Ганни тоді також було непевним, через дороге життя у країні її перебування та погіршення подружніх взаємин із чоловіком, З. Келлером, який в к. 1919 р. повернувся до Берліну із російського заслання [22; с. 319]. Очевидно, обставини окремішнього проживання подружжя тривалий час та події світової історії негативно позначилися на їхніх стосунках. Ганна зізнавалась, що у перші роки еміграційного життя переживала певне загострення патріотичних українських почуттів: бажала працювати для України, спілкуватись і писати українською, перебувати у національному середовищі. З. Келлер не міг переїхати до Ганни у Швейцарію з Німеччини, бо бажав жити на батьківщині, за якою дуже сумував у російському засланні.

На початку еміграційного життя Ганна мешкала у Берні разом із відомою українською родиною О. Шульгина, який був приятелем її брата Левка і часто гостював у Чикаленків в Україні. Вона активно перекладала українські документи на французьку мову для швейцарських газет («Женевський журнал», «Лозаннська газета»), окремі публіцистичні матеріали, на німецьку мову – матеріали української періодики, на іноземні мови – твори українських письменників: І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Федьковича. Не маючи певності у тривалому існуванні української дипломатичної місії у Швейцарії, Г. Чикаленко-Келлер обговорювала у листах до батька свої перспективи: цікавилась вакансіями в Українському Дівочому інституті в Перемишлі, у Львові, тощо.

Ганна писала батькові і про свою громадську діяльність. Стає відомо, що вже в 1920 р. вона, з власної ініціативи, стала учасницею інтернаціонального жіночого конгресу у Женеві, зав'язала на ньому нові знайомства і зв'язки [22; с. 371, 382, 412-414]. Ця участь у міжнародному конгресі продемонструвала наполегливість Г. Чикаленко-Келлер, яка, не дочекавшись делегатських повноважень від українських жіночих організацій, потрапила на конгрес, завдяки своїй колишній колезі з Единбурзького університету (Ганна працювала в університеті асистенткою після закінчення навчання). Ця українка мала на міжнародному конгресі п'ятихвилинний виступ англійською мовою, була допущена до усіх дискусій і конференцій, за її словами, зробила максимальну кількість заходів, яку тільки могла «зробити одна людина».

У кінці 1920 р. до Є. Чикаленка доходять і нові звістки про сина Левка[15], який також виїхав з Києва влітку того року. Спочатку його маршрут проліг до Кам'янця-Подільського. Там Левко мав намір зупинитись при університеті, щоб закінчити фахове навчання і зайнятись науковою працею. Звістку про виїзд Левка із Києва першою отримала Г. Чикаленко-Келлер від О. Шульгина, який тоді повернувся з України до Швейцарії.

Інформацію про ту частину родини Чикаленків, що залишилась в Україні, першим зібрав в еміграції Левко. У 1921 р. у Варшаві він випадково зустрів студента-українця, який у 1920 р. сидів у більшовицькій в'язниці із Петрусем, а після в'язниці якийсь час мешкав у Кононівці. Він детально розповів Левкові про його родичів та їхні життєві обставини. Зокрема, про те, що в Кононівці до 1922 р. мешкали Марія Вікторівна (мама), брат Петро із дружиною, дружина Левка з двома дочками. Лише Івашко тоді мешкав у Києві. Він працював при Всеукраїнській академії наук і приїздив у Кононівку на вихідні дні. Вже тоді у дерев'яному будинку маєтку Чикаленків місцева влада відкрила середню школу, якою керувала Тетяна Сергіївна (дружина Левка), а брат Петро і мама працювали вчителями, відповідно викладали історію та німецьку мову.

З листів вимальовуються цікаві факти і про сина Петра, який працював на державних посадах за часів відродження української державності (секретарем української дипломатичної місії у Царгороді, радником міністерства закордонних справ УНР). Стає відомо, що у цього сина були усі умови, аби також залишитись в еміграції і в безпеці. Так, на початку 1920 р. Петрусь із Кам'янця, у державних службових справах, приїздив до Відня й Перемишля. Тоді він зустрічався із сестрою Вікторією, батьком і детально розповів рідним про життя родини в Україні та про усе пережите нею після їхнього виїзду з Києва. Петрусь приїздив до Варшави і навесні 1920 р., зустрічався з батьком, коли той через Варшаву вирушав до Карлсбаду. Є. Чикаленко тоді наполегливо просив сина залишитися із ними в Європі, але Петрусь був твердо налаштований повернутися в Україну. Є. Чикаленко оцінив це його рішення як один із проявів синової вдачі: неспокійної, іноді – авантюрної, часто нездатної триматися одного місця й рішення. За його словами, Петрусь був самовпевненим, бо йому таланило в житті виходити зі складних ситуацій. Так, Петрусь був учасником воєнних операціях російської армії в 1915–1916 рр., німецьке оточення й полон. Ці події загартували його і сформували впевненість, що він зможе жити в Україні і в умовах більшовицького режиму. Крім того, Петрусь був тісно прив'язаний до родини, тоді вже був одруженим, і ця обставина також вплинула на його рішення повертатися в Київ.

У листуванні Чикаленків відобразились і визначні родинні події: поповнення роду, народження дітей у синів і дочок та онуків – у Є. Чикаленка. До прикладу, стає відомо, що у 1917 і 1918 рр. народилися дві доньки у Л. Чикаленка і Т. Стахевич, у лютому 1921 р. на світ з'явився син Василько у Скорописів-Йолтуховських. Народження сина стало великою втіхою для Вікторії. Ганна характеризувала сестру як дуже сімейну жінку, яка мала усі особисті задатки, аби стати сумлінною мамою. У 1921 р. в Кононівці народився і син Євген у Петруся. У 1922 р. рід Чикаленків двійнею поповнив і син Івашко, який у 20 років став батьком двох доньок: Аріадни й Орисі. Перша дівчинка (Аріадна) народилася цілком здоровою, а друга – слабенькою, але через кілька місяців обидві немовляти серйозно похворіли і одужала лише слабша дівчинка – Орися. У 1925 р. єдиний син з'явився і у 42-річної Ганни Чикаленко-Келлер, яка зуміла відновити подружні взаємини із чоловіком. За інформаціями листів простежуються і долі нащадків родини Чикаленків: стає відомо, що дружина Левка разом із дочками у 1923 р. виїхали до Ленінграду і там облаштувала своє подальше життя. Єдиний син Вікторії служив у армії нацистської Німеччини і загинув у 1941 р., на початку німецько-радянської війни. У дитячому віці помер і хлопчик Г. Чикаленко-Келлер. Таким чином, дочки Є. Чикаленка закінчували свій життєвий шлях в еміграції, під опікою чужих людей.

[15]Листи Л. Чикаленка до Є. Чикаленка збереглися в архіві Є. Чикаленка (УВАН у США) і також опубліковані у «Щоденниках» Є. Чикаленка за 1920-ті роки.

У листах простежується і ставлення родини до її нових членів, зятів і невісток. Першою невісткою у Чикаленків стала дружина старшого сина Левка, Тетяна Сергіївна Стахевич, з якою сина поєднала долю 1916 р., у роки його студентського життя у С.-Петербурзі. З листів Є. Чикаленка стає відомо, що він допоміг Левкові за кілька років до революції створити власне господарство на Херсонщині: побудував синові окремий хутір із будинком, подвір'ям, угіддями. Левко почав облаштовувати свою садибу: висадив сортовий виноград, замовлений з Європи, приїздив з дружиною і жив там влітку–восени 1917 р.

Родина Чикаленків тепло прийняла свою першу невістку, визнала її інтелігентною, розумною й порядною жінкою. Проте подружнє життя Левка і Тетяни виявилось нетривалим. Його зруйнували обставини виїзду Левка у 1920 р. в еміграцію. Фактично він залишив дружину з двома малими дітьми на утримання братів і мами. В еміграції він почав будувати взаємини з іншою жінкою (Ганною Чуйко), без будь-яких пояснень і вибачень перед Тетяною Сергіївною. Цей вчинок старшого брата неодноразово обговорювали у листах до батька Петрусь та Івашко. Вони підкреслювали свою незручність перед Тетяною Сергіївною за Левка, засуджували його безвідповідальність і байдужість до власних дітей. Хлопці повідомляли, що вчинок Левка глибоко засмутив і маму, Марію Вікторівну, яка мала теплі взаємини з невісткою. Тетяна Сергіївна, після виїзду Левка, продовжувала жити у родині Чикаленків у Кононівці. Як зазначалося вище, вона керувала місцевою школою і викладала у ній німецьку мову. Коли ж довідалась про зраду чоловіка, то дуже засмутилася і поїхала шукати посаду в Києві, а згодом (на початку 1923 р.) прийняла рішення повернутися на батьківщину, у Ленінград. Стає відомо, що Левко не мав ніяких зв'язків із дружиною до кінця 1920-х рр., не цікавився їхніми спільними дітьми, не допомагав їм. Лише в 1928 р., під впливом сестри Ганни, він почав відправляти сім'ї продуктові посилки. Зазначимо, що епістолярні зв'язки із Тетяною Сергіївною постійно підтримувала Ганна. Вона допомагала невістці та племінникам і матеріально.

Членом родини Чикаленків у 1917 р. став і О. Скоропис-Йолтуховський, поєднавши долю з Вікторією Чикаленко. Із листів стає відомо, що до заміжжя сестри з неприхованою неприязню поставилася Ганна, яка на той момент мала політичні розходження зі Скоропис-Йолтуховським. Цей факт негативно позначився на взаєминах і між сестрами. Після одруження Вікторія мало спілкувалася з Ганною. У листах Ганни до рідних зустрічались неприваблі відгуки про О. Скорописа-Йолтуховського, звучали і його критичні характеристики. Вікторія скаржилась батькові, що Ганна їй рідко писала, що їхнє спілкування на початку еміграції обмежувалося скромними вітальними листівками. Зв'язки між сестрами помітно змінюються на початку 1920-х років, коли обидві опинились у Берліні у 1921–1922 рр., і коли Вікторія народила дитину. Ганна часто провідувала сестру, прив'язалась до свого першого племінника, який тішив її, і про це вона неодноразово писала батькові. Тоді ж у Ганни змінюються взаємини і з О. Скоропис-Йолтуховським, вона вступила у відділення «Українського союзу хліборобів-державників» у Німеччині. Ця подія зблизила Ганну із чоловіком Вікторії, з ним вона зав'язує цікаве листування, а з сестрою відновлює теплі родинні взаємини.

На початку 1920-х років встановлюється активна і регулярна епістолярна комунікація між роз'єднаними частинами родини Чикаленків. З України першим до батька обізвався син Івашко. Він писав із Києва [24; с. 66-68], де мешкав у родинному будинку на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. У перших листах син повідомляв батькові важливі особисті події: про своє знайомство навесні 1921 р. із дівчиною Євдокією, про її батьків та про його намір одружитись, про неодноразові спроби вступити в Київський політехнічний інститут, які закінчувались невдачами, через належність до роду Чикаленків. Майже одночасно Івашко відновив комунікації із сестрами, Ганною і Вікторією. Він випадково натрапив на адресу Вікторії і написав їй лист та отримав відповіді на нього від обох сестер. Цей день Івашко назвав одним із найрадісніших у його житті.

З відновленням епістолярних комунікацій, Івашко обіцяв батькові писати листи щотижня і детально інформувати його про усі родинні події, життєві обставини під

більшовицькою окупацією, втрати і здобутки[16]. Син дотримав свого слова щодо регулярності та інформаційної повноти листів. Його кореспонденції до батька за 1920-ті роки є джерелом детальної та найповнішої інформації про частину родини Чикаленків в Україні за 1920-ті роки. Івашко писав про ліквідацію їхнього родинного маєтку в Кононівці, про технічний стан будинку у Києві, про заходи продати його (у другій половині 1920-х років), про обставини продажу київського майна і подальше життя синів, над якими з кожним роком збиралися темні хмари. У листах Івашка зустрічаються невтішні факти про непоправні втрати родинного майна, архівів, книг. Такої важливої інформації, яка формує повну історію родини у найскладніші і останні роки її життя у Києві, не містить жодне джерело. Івашко писав розгорнуті листи, на багатьох сторінках, часто їх хронологія займала від кількох днів до тижня. У них автор фіксував детальний фактаж родинних подій, справ, зустрічей, настроїв, взаємин. Так, Івашко писав про їхнє перше з Петрусем ув'язнення ЧК у 1921 р., про розграбування за час їхньої відсутності київського будинку, бібліотеки, родинного архіву, про облаштування більшовиками у будинку солдатського постою, який закінчився руйнуванням меблів та втратою родинних цінностей.

Найважчим моральним випробуванням для Чикаленків в еміграції, зокрема для Євгена Харлампійовича, стали переживання за синів Івашка і Петруся, які жили у постійній небезпеці. Їхні долі хвилювали батька від початку його виїзду з України, але загострювались, коли до нього доходили тривожні звістки про посилення більшовицьких репресій на батьківщині, або коли він натрапляв у періодичних виданнях на трагічні повідомлення про чекістську сваволю і вироки проти відомих українців. Тривожні передчуття за синів стали життєвими супутниками Є. Чикаленка з 1920 р., коли Петрусь не послухав його поради і прийняв рішення повернутись в Україну. А, виїхавши, не написав батькові навіть короткого листа. Петрусь так поставився до батькових тривог не через те, що був байдужим, або безсердечним, а тому що був ще молодим і не уявляв своїх життєвих перспектив в умовах червоної окупації. Брати і сестри характеризували Петруся щирим, відкритим, добрим, але необов'язковим (забув, переплутав, відклав). Є. Чикаленко так відреагував на мовчанку сина після його виїзду в Україну: «А я турбуюсь, а я мучусь, уявляючи собі, що він вже лежить хворий на тиф, або, може, вже й помер. Кожне число «Вперед» перше всього дивлюсь в рубрику померших – чи нема там звістки про смерть кого-небудь з моїх синів» [22; с. 311]. У 1920-ті роки з батьком активно листувався і Петрусь [24; с. 197-200; 25; 43-45, 211-213, 250-251, 275-276, 283-284, 287-288, 315, 337; 27; 173-174, 215-217, 219-221, 238-239, 292], але він писав значно рідше, аніж Івашко. Його листи були лаконічнішими, проте щирими і багатими на важливі факти, які також є джерелом просопографічної інформації про сімейний статус Петруся, його дітей, взаємини з мамою, братом, дружиною, заняття, робочі місця, працю у Державному видавництві тощо.

За листами простежуються і взаємини між Чикаленками (сестрами і братами). Усі діти Є. Чикаленка були різними за вдачами, сукупністю особистих даних. Відповідно до подібного і відмінного між ними, формувались і їхні міжособистісні взаємини. До прикладу, найтепліші взаємини в еміграції склалися між Левком і Ганною. Ганна про це писала у листах. Брати Івашко та Петрусь не спілкувалися зі старшим братом, майже не цікавилися його життям із причини, означеної вище. Взаємини між братами Чикаленками в Україні (Петром та Івашком) були різними. Іноді на них накладалася імпульсивна вдача Петруся, його періодичне захоплення алкоголем, яке викликало дискусії і з мамою Марією Вікторівною, яку завжди підтримував Івашко. Але в цілому хлопці підтримували одне одного, погоджували спільні рішення, до прикладу, щодо продажу ними в 1927 р. київського будинку, долі майна Кононівського маєтку.

За листуванням можна реконструювати й долю маєтностей Чикаленків, які збиралися кількома поколіннями, дбайливо зберігались і розвивались, і були безповоротно втрачені у вирі складних подій української історії. Такі втрати також стали моральним випробуванням для

[16]Усі листи І. Чикаленка до Є. Чикаленка опубліковані у «Щоденниках» Є. Чикаленка за 1922, 1923–1924, 1925–1929-ті роки.

родини. Чикаленки більше переймались не матеріальними втратами (земель, будинків), а загубленими бібліотечними і архівними зібраннями, скринями із науковими матеріалами Левка Чикаленка, які збиралися ним не один рік у ході археологічних розкопок, разом із Ф. Вовком і однодумцями на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині, Херсонщині. Ці втрати, або невідомості про певні зібрання викликали глибокі переживання як у Є. Чикаленка, так і його дітей. Проживаючи в еміграції, Є. Чикаленко звертався до синів, аби вони передали йому дорогоцінні рукописи спогадів, праць, листів від приятелів, бо вважав, що вони отримають на чужині безпечні умови збереження.

Отже, дане просопографічне дослідження привело нас до таких висновків: родинне листування представників родини Чикаленків є джерелом цінної і неперсічної інформації про їхнє особисте життя, обставини, цінності, взаємини, заняття, комунікативний простір, моральний і фізичний стани у різні періоди життя. Відверта, часто розлога інформація у листах близьких людей є базовою до реконструкції історії родини. Вона дає підстави встановити усіх її представників їхні заняття, основну діяльність, життєві маршрути людей, яким довелося у певні періоди змінити звичні уклади, традиції, місця проживання і розпочати життя в інших обставинах і статусах.

Родинне листування дає можливість встановити, як і коли відновлювались втрачені зв'язки між рідними людьми, як розвивались відновлені комунікації, які визначні події переживали представники родини, як вони підтримували одне одного у складних життєвих обставинах. Завдяки листам і мемуарам Є. Чикаленка, довідуємося про причину його виїзду з України. Він бажав жити у безпечному місці і продовжувати розбудовувати українську справу, керуючись власними поглядами на місію української інтелігенції в умовах окупації її територій, яка несла ідейним українцям реальні загрози й небезпеки. Є. Чикаленко вважав, що для продовження громадської, державницької, творчої діяльності, українці повинні були виїздити у безпечні місця і працювати там для України: формувати національну ідею, писати власну історію, розвивати літературне й мистецьке життя, реалізовувати видавничі проєкти, пропагувати українське питання у світовому і європейському масштабах. І лише за сприятливих умов повернутись в Україну і віддати їй напрацьовані надбання і ресурси, використавши їх для розвитку історичних процесів (націєтворення, державотворення). Є. Чикаленко не лише теоретично обґрунтував, а й обрав таку позицію, емігрувавши 1920 р. в Європу. Незважаючи на непрості життєві обставини, зміну матеріального статусу, моральні переживання за синів, які залишились в радянській Україні, він продовжував працювати для України: осмислювати історичні процеси, створювати унікальні «Щоденники», спілкуватись з українськими політиками різних світоглядів і прогнозувати Україні державницьке майбутнє та європейський вектор розвитку, який був для неї, за його словами, єдиною історичною перспективою.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Абросимова С., Мицик Ю. Листи Є. Чикаленка до Д. Яворницького. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1997. Вип. І. Листи вчених до Д. І. Яворницького. С. 603−616.
2. Бойко В. З епістолярної спадщини Є. Чикаленка. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2001. № 4. С. 46−67.
3. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії. Український біографічний словник: Історія і проблематика створення. Львів, 1997.
4. Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування.1902−1929 роки. Упор., передм., коментарі Н. Миронець. К.:Темпора, 2010. 447 с.

5. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К.: Темпора, 2008, 627 с.
6. Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. 1903−1928 роки. Упор., передм., коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 383 с.
7. Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908−1922роки. Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 447 с.
8. Євген Чикаленко у спогадах, враженнях, оцінках своїх сучасників. Упор. І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2022. С 85–102.
9. Листи Євгена Чикаленка до Михайла Коцюбинського. Листи до Михайла Коцюбинського. В 4 т. Упор. та коментарі В. Мазного. Ніжин, 2003. Т. IV. С. 296−336.
10. Листи Євгена Чикаленка до В. Леонтовича. Леонтович Володимир. Зібрання творів. Упор. О. Леонтович .К., 2006. Т. 4. С. 385–428.
11. Листи Євгена Чикаленка до І. Шрага. І. Л. Шраг: Документи і матеріали. Чернігів, 1997. Упор. Т. Демченко. С. 136−137, 139.
12. Листи Петра Івановича Чикаленка. Українська вільна академія наук у США. Фонд Є. Чикаленка (87).
13. Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. К., 2010. 290 с.
14. Ляшко С. До питання просопографії. Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Вип. 1. К., 1998.
15. Миронець Н.,Старовойтенко І. Просопографія. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. К., 2008. С. 424–430.
16. Скрипка Т. Листи Є. Чикаленка до В. Липинського. Українська Вільна Академія Наук у США. Наук. зб. IV (1945−1950−1995). Нью−Йорк, 1999. С. 263−346.
17. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса. Праці центру пам'яткознавства, К., 2005, вип. 8, с. 238–260.
18. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. Українська біографістика. Збірник наукових статей. К., 2008. Вип. 4. С. 50–66.
19. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907).К.: Темпора, 2003, 416 с.
20. Чикаленко Є.Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.
21. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). К.: Темпора, 2004. Т. 2. 462 с.
22. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). К.: Темпора, 2011. 720 с.
23. Чикаленко Є. Щоденник (1921). К.: Темпора, 2015. 484 с.
24. Чикаленко Є. Щоденник (1922). К.: Темпора, 2015. 372 с.
25. Чикаленко Є. Щоденник (1923–1924). К.: Темпора, 2015.492 с.
26. Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). К.: Темпора, 2016.448с.
27. Центральний державний історичний архів. м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2467; Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф І. № 35797–35798; ф. 44. № 858; ІР НБУВ. Ф. І. № 35824–35833; ф. 44. № 863–871; ф. 44. № 872–75.

I. M. STAROVOITENKO, PhD in History,
Senior research fellow at the Department of source studies of the modern history of Ukraine
e-mail: starovoitenko@ukr.net; ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9649-3626
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeology and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Trykhsvyatytelska str. 4, Kyiv, 01001, Ukraine

FAMILY CORRESPONDENCE OF FAMOUS UKRAINIANS AS A SOURCE OF PROSOPOGRAPHIC INFORMATION (ON THE EXAMPLE OF THE CHIKALENKO FAMILY'S EPISTOLARY COMMUNICATIONS)

The aim of the study is to present the Chikalenko family correspondence, compiled in exile (1920s–1960s), as the main source for researching prosopographic stories about certain periods in the lives of famous Ukrainians, the circumstances of their life abroad, forms of self-realisation, communicative space, and interpersonal relationships.

Research methodology. Based on the principles of historicism, objectivity and reliability of historical sources, the use of content analysis and synthesis methods, comparative-historical and generalisations (biographical, prosopographic).

Scientific novelty. The article uses large arrays of historical sources (private correspondence) for the first time to identify prosopographic information about representatives of a well-known Ukrainian family, systematises them chronologically, and identifies the main groups of correspondence and its informational potential for achieving the goal of this study. The uniqueness of private correspondence as a historical source for reconstructing family history is noted: its representatives, important events, relationships between relatives, etc.

Conclusions. Thanks to the formation and preservation by the Chikalenko family of multi-vector arrays of private correspondence, we have a solid source base for reconstructing the prosopographic portrait of a noble Ukrainian family during its division into two parts in the 1920s. Due to the Bolshevik occupation of Ukraine, part of the Chikalenko family emigrated from their homeland and settled permanently in European countries, and later in the United States, while the other part continued to live in Soviet Ukraine, and two of its members later became victims of Bolshevik terror. Thanks to the correspondence, we were able to establish the places of residence of all members of the Chikalenko family, the years and circumstances of the restoration of epistolary communications between relatives, and the nature of the relationships between them. The information in the correspondence widely reflects the forms of self-realisation of the Chikalenko family in emigration, their main occupations, physical and moral states, and their influence on their main activities. The informational potential of the correspondence recreates the history of the Chikalenko family's lost estates: their exemplary family estate in the Kherson region and the one they acquired (in the Poltava region), and attests to the Chikalenko family's irretrievable losses of their library, archive, and scientific collections under the Bolshevik occupation of Ukraine. The correspondence also became a source of information about the family's growth in the 1920s and the tragic fates of individual Chikalenko family members, of whom only a few descendants remain today.

Key words: *Prosopographic research, family, family correspondence, epistolary relations, epistolary sources, Chikalenko family.*

References

1. Abrosimova, S., Mytsyk, Yu. Letters from E. Chikalenko to D. Yavornytsky. Epistolary heritage of academician D. I. Yavornytsky. Dnipropetrovsk, 1997. Issue I. Letters from scholars to D. I. Yavornytsky. pp. 603–616. (in Ukrainian)
2. Boiko, V. From the epistolary heritage of Ye. Chikalenko. Siverian Chronicle. Chernihiv, 2001. No. 4. pp. 46−67. (in Ukrainian)
3. Dashkevich, Ya. Objective and subjective in prosopography. Ukrainian Biographical Dictionary: History and Issues of Creation. Lviv, 1997. (in Ukrainian)

4. Yevhen Chykalenko. Volodymyr Vynnychenko. Correspondence. 1902–1929. Compiled, with a foreword and commentary by N. Myronets. Kyiv: Tempora, 2010. 447 pp. (in Ukrainian)
5. Yevhen Chykalenko. Petro Stebnytsky. Correspondence. 1901–1922. Compiled by N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko. Kyiv: Tempora, 2008, 627 pp. (in Ukrainian)
6. Yevhen Chykalenko. Serhii Yefremov. 1903−1928. Compiled, with a foreword and commentary by I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2010. 383 pp. (in Ukrainian)
7. Yevhen Chykalenko. Andrii Nikovskyi. Correspondence. 1908−1922. Compiled by N. Myronets, Yu. Seredenko, I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2010. 447 pp. (in Ukrainian)
8. Yevhen Chykalenko in the memories, impressions, and assessments of his contemporaries. Compiled by I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2022. pp. 85–102. (in Ukrainian)
9. Letters from Yevhen Chykalenko to Mykhailo Kotsyubynskyi. Letters to Mykhailo Kotsyubynskyi. In 4 volumes. Compiled and annotated by V. Maznyi. Nizhyn, 2003. Vol. IV. pp. 296−336. (in Ukrainian)
10. Letters from Yevhen Chykalenko to V. Leontovych. Leontovych, Volodymyr. Collected Works. Edited by O. Leontovych. Kyiv, 2006. Vol. 4. pp. 385–428. (in Ukrainian)
11. Letters from Yevhen Chykalenko to I. Shrag. I. L. Shrag: Documents and Materials. Chernihiv, 1997. Edited by T. Demchenko. pp. 136–137, 139. (in Ukrainian)
12. Letters of Petro Ivanovych Chykalenko. Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA. E. Chykalenko Fund (87).
13. Correspondence of Mykhailo Hrushevsky. Correspondence of Mykhailo Hrushevsky and Yevhen Chykalenko. Edited by I. Starovoitenko, O. Todiychuk. Kyiv, 2010. 290 p. (in Ukrainian)
14. Lyashko S. On the question of prosopography. Library. Science. Culture. Information. Issue 1. Kyiv, 1998. (in Ukrainian)
15. Myronets N., Starovoitenko I. Prosopography. Special historical disciplines. Reference book. Kyiv, 2008. Pp. 424–430. (in Ukrainian)
16. Skrypka, T. Letters from Y. Chikalenko to V. Lypynsky. Ukrainian Free Academy of Sciences in the United States. Scientific Collection IV (1945−1950−1995). New York, 1999. Pp. 263−346. (in USA)
17. Starovoitenko, I. Letters from Yevhen Chykalenko to Mykola Arkas. Works of the Centre for Heritage Studies, Kyiv, 2005, issue 8, pp. 238–260. (in Ukrainian)
18. Starovoitenko, I. Prosopographic portrait of a personality in the context of contemporary tasks of biographical and historical research. Ukrainian Biographies. Collection of scientific articles. Kyiv, 2008. Issue 4. Pp. 50–66. (in Ukrainian)
19. Chikalenko, Ye. Memoirs (1861–1907). Kyiv: Tempora, 2003, 416 pp. (in Ukrainian)
20. Chikalenko, Ye. Diary (1907–1917). Kyiv: Tempora, 2004. Vol. 1. 428 pp. (in Ukrainian)
21. Chikalenko, Ye. Diary (1918–1919). Kyiv: Tempora, 2004. Vol. 2. 462 pp. (in Ukrainian)
22. Chikalenko, Ye. Diary (1919–1920). Kyiv: Tempora, 2011. 720 pp. (in Ukrainian)
23. Chikalenko, Ye. Diary (1921). Kyiv: Tempora, 2015. 484 p. (in Ukrainian)
24. Chikalenko, Ye. Diary (1922). Kyiv: Tempora, 2015. 372 p. (in Ukrainian)
25. Chikalenko, Ye. Diary (1923–1924). Kyiv: Tempora, 2015. 492 p. (in Ukrainian)
26. Chikalenko, Ye. Diary (1925–1929). Kyiv: Tempora, 2016. 448 p. (in Ukrainian)
27. Central State Historical Archive. Lviv. F. 309. Op. 1. Case 2467; Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library (hereinafter referred to as the IR NBU). F I. No. 35797–35798; f. 44. No. 858; IR NBU. F. I. No. 35824–35833; f. 44. No. 863–871; f. 44. No. 872–75. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 31.08.2025. / The text was received by the editors 31.08.2025.
Текст затверджено до друку 06.10.2025. / The text is recommended for printing 06.10.2025.
Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.